

«I utkanten av byen graves skyttergraver,» er Gerda Grepps egne notater på fotografiet hun tok som Arbeiderbladets utsendte journalist under den spanske borgerkrigen.

JO STEIN MOEN

Aktivism og avmakt

Norsk fagbevegelse og den spanske borgerkrigen

25. august 1936 ble åtte mishandlede menn hentet ut fra et fangehull og kjørt ut av den lille landsbyen Arándiga i Zaragoza-provinsen i Spania. De ble ført gjennom landsbyens hovedgate av områdets nye herskere, mens flagg og banner tilhørende falangen, det spanske fascistpartiet, vaiet fra de små balkongene. Mange av innbyggerne betraktet gruppa i taushet, noen ropte skjellsord og spyttet etter dem. Knappt en måned tidligere hadde store deler av offiserskorpset gjennomført et militærkupp mot landets lovlig valgte venstre-regjering og den spanske republikken. Generalenes kuppforsøk 18. juli mislyktes imidlertid, da arbeidermilits og regjeringslojale styrker slo ned oppstanden flere steder, blant annet i Madrid, Málaga, Barcelona og Valencia.

Kuppet hadde utviklet seg til en blodig borgerkrig og Spania var mer eller mindre delt i to. Storbyen Zaragoza med omland var på opprørernes hender, til tross for at arbeiderorganisasjonene sto sterkt mange steder. Regjeringen kontrollerte de nedre delene av regionen Aragón. Over hele landet pågikk kamphandlinger. Grove overgrep skjedde på begge sider, skjønt i større omfang og mer systematisert i opprørskontrollerte områder. Regelrett terror var et sentralt strategisk element fra første stund, og ansett som en forutsetning for å kontrollere områder med en tallrik og militant arbeiderklasse. I landsby etter landsby ble det gjennomført utrenskninger, og fremtredende republikanere, «rojos» («røde»), kunne ikke vente noen nåde.

Blant de åtte som ble stuert sammen på lastebilen i Arándiga var lederen av den lokale avdelingen til fagorganisasjonen UGT (Unión General de Trabajadores), søsterorganisasjonen til norsk LO. Han var

samtidig landsbyens sosialistiske ordfører. De syv andre utgjorde resten av styret i UGT Arándiga.¹ De var ikke i tvil om hva som ventet. Etter en halv times kjøring opp en grusvei i fjellsiden, senket bilen farten og stanset i et øde, goldt område på et platå ovenfor byen. De ble tvunget ut av bilen av folk de kjente godt, naboer og bekjente. Det bodde ikke mange hundre mennesker i Arándiga og alle visste hvem de fåtallige falangistene i landsbyen var. Det var de som, uniformert i falangens blå skjorter og væpnet med håndvåpen, dyttet de åtte mot en grøft noen hundre meter nedenfor veien. Der ble gruppa med faglig tillitsvalgte og folkevalgte kaldblodig henrettet denne varme sensommerdagen. Familienmedlemmer og venner av de drepte fikk kort tid senere beskjed om å skuffe jord over likene.²

I Norge var det naturlig nok ingen som ante hva som foregikk i Arándiga, eller som kjente den triste skjebnen til styret i den lokale fagforeningen. Men norsk fagbevegelse hadde for lengst mobilisert for aktiv solidaritet med den spanske republikken og fagforeningskameratene i sør.

Alvoret

Det er i år 75 år siden borgerkrigen i Spania brøt ut. I det nye praktverket *LOs historie* heter det at den spanske republikkens sak vakte enorm sympati her i landet.³ Gunnar Ousland skrev i 1945 i sitt storverk om fagbevegelsens historie at sympatien for det spanske folk var meget utbredt i Norge.⁴ Det er ingen overdrivelse.

Den spanske republikkens sak vakte enorm sympati her i landet.

Bølgeslagene fra den spanske borgerkrigen formelig slo inn langs de norske strender. Spania-saken hadde en mobiliserende kraft uten sidestykke. Få har beskrevet dette bedre enn tidligere stortingspresident Guttorm Hansen: «Så brøt borgerkrigen i Spania ut. Den skapte et engasjement blant oss unge som nærmest kan sammenliknes med engasjementet etter krigstidas ungdom følte i Vietnam-konflikten. Vi holdt Spania-møter med foredrag, leste dikt om Guernica og «Du må ikke sove!» av Arnulf Øverland, vi samlet inn penger, demonstrerte og vedtok uttalelser.»⁵

Hva gjorde at 16-åringen Guttorm Hansen og hans kamerater i Arbeiderungdomslaget i Namsos engasjerte seg så sterkt for Spanias sak? Hva fikk kunstneren Hannah Ryggen til å veve sine monumentale kunstverk «Gru» (1936) og «La hora se aproxima/Spania 1938», i sin enkle stue på Ørlandet ytterst på Trøndelagskysten? Hva fikk Nordahl Grieg til å skrive diktet «Til ungdommen» i september 1936, ... kringsatt av fiender, gå inn i din tid, under en blodig storm, vi deg til strid ..., og senere dra til Spania gang på gang? Hva gjorde at en dødssyk, enslig småbarnsmor, Gerda Grepp, reiste fra Oslo til Spania flere ganger for å rapportere hjem

til Arbeiderbladets lesere fra kampene i Madrid, Málaga og Bilbao? Hvorfor reiste folk som Einar Gerhardsen, Kristian Gleditsch, Nini Haslund Gleditsch, John Sanness og Haakon Lie til Spania mens kampene pågikk? Hva fikk folk i bygd og by til å samle inn penger, klær, melkekartonger og hermetikk, og fagorganiserte til å akseptere ekstrakontingent, for å hjelpe et folk langt borte? Hva var grunnen til at femten norske leger og sykepleiere reiste til det nyetablerte svensk-norske sykehuset i Alcoy, der de behandlet mer enn 1200 republikanske soldater? Og hva gjorde at mer enn 200 nordmenn, mange av dem fagorganiserte, frivillig valgte å risikere livet i De internasjonale brigader i kamp for regjeringen i dette landet?

Jeg tror fellesnevneren var en følelse av det dypeste alvor. Allerede ved inngangen til tiåret hadde norsk arbeiderbevegelse hentet motivasjon og inspirasjon i den politiske utviklingen i Spania. Arbeiderpartileder Oscar Torp skrev senere: «Vi husker alle med hvilken glede vi i 1930 mottok etterretningen om at diktaturet i Spania var blitt knust og at kong Alfonso måtte rømme fra landet. I en tid som ellers var preget av reaksjonære framstøt, var dette som et tegn på at frisinns og fremskritt ikke var slått ut, men fortsatte kampen.»⁶ Den nyetablerte spanske

Da massegravene i Arándiga ble åpnet, deltok slektninger av de henrettede fagforeningsmennene aktivt. Bildet viser en eldre mann grave fram levningene av sin egen bror. FOTO: MIGUEL ANGEL CAPAPÉ GARRO.

republikken ble framhevet som eksempel på en progressiv stat, med en av de frieste forfatninger i Europa, moderne sosiallovgivning og en jordlov som stykket opp store gods.

Interessen for Spania fortsatte utover 30-årene, til tross for at høyresiden vant parlamentsvalget i 1933 og at arbeiderorganisasjonene i landet var splittet. Da gruvearbeiderstreiken i Asturias i oktober 1934 ble slått nådeløst ned av de militære under ledelse av general Franco, oppfordret den såkalte Landskomiteen mot krig og fascisme til en protestbevegelse mot «den voldsomme terror» mot de spanske arbeiderne. Landskomiteen besto av LOs nestleder Konrad Nordahl og Hans Fladeby fra Transportarbeiderforbundet, Oscar Torp og Eugen Johannessen fra DNA, samt Finn Moe og Alf Ottesen fra AUF. I 1935 ble det arrangert massemøter om Spania med krav om løslatelse av de mange tusen fagforeningsfolkene som var blitt politiske fanger.⁷ LO-sekretariatet og sentralstyret sendte protestresolusjoner til den spanske legasjon og president Zamora, mot dødsdommer og «umenneskelig tortur» i de spanske fengsler.

Da venstresidens Folkefront i Spania seiret i parlamentsvalget i februar 1936, var det et etterlengtet lyspunkt. 1. mai 1936 ble den gledelige utviklingen framhevet av de norske arbeiderlederne. I LO og DNAs felles 1. mai-manifest det året understreket LO-leder Olav Hindahl og partileder Torp at «tidens alvor manet til samling og mønstring». De pekte på at krigen raste i Øst-Afrika, der det fascistiske Italia drev sin hensynsløse kamp mot det etiopiske folk. De anså Japan som en stadig trussel mot freden i det fjerne Østen, mens Nazi-Tyskland ved siden av Italia med rette ble betegnet som urosentrene i Europa. De konstaterte bekymret at rustningsfeberen grep om seg, og fryktet at «en ny og fryktelig verdenskrig kan nå som helst bryte løs». Krigsfaren truet først og fremst fra de reaksjonære og diktaturstyrte stater, og derfor måtte arbeiderklassens kamp mot krigen i første rekke være en kamp mot fascismen og diktaturet. På ny ble Spania trukket fram som et sjeldent lyspunkt: «Ved det siste valg i Spania led fascismen og reaksjonen et avgjørende nederlag. Forhåpentlig innebærer dette resultat varsel om en kursendring som kan tas som bevis for at den internasjonale arbeiderklasse går bedre og lysere tider i møte.»⁸

Knappt to måneder senere, i midten av juli, ble Spanias lovlig valgte regjering forsøkt kastet i et velorganisert militærkupp. Til tross for kaos og politisk krise viste republikken vilje til å stå imot kuppmakerne, ikke minst fordi landets sterke fagforeninger spontant dannet arbeidermilits som kjempet side om side med regjeringslojale styrker. Det gjorde voldsomt inntrykk på fagorganiserte i andre land. Mange følte at det endelig ble kjempet aktivt mot fascismens tilsynelatende ustoppelige frammarsj.

Da krigen brøt ut i Spania var norsk arbeiderbevegelse i ferd med å innlede sin hittil viktigste valgkamp. Etter at regjeringen Nygaardsvold

kom til makten året før, var stortingsvalget 19. oktober 1936 det tidspunkt da folket i valg skulle sikre fortsatt arbeiderstyre. Ambisjonen var å vinne rent flertall. Etter en valgkamp der Spania-saken på ingen måte var noe sentralt tema, fikk DNA i overkant av 618 000 stemmer, om lag dobbelt så mange som det nest største partiet, Høyre. Med en oppslutning på 42,5 prosent fikk regjeringspartiet valgt inn 70 representanter, mot 69 i foregående periode. Det var imidlertid fremdeles borgerlig flertall på Stortinget etter valget. Kommunistene fikk kun 0,3 prosent oppslutning. Det var i underkant av partiets reelle oppslutning i landet, og skyldtes at NKP stilte liste kun i Bergen, i et fåfengt forsøk på sammenslåing med DNA.

Det faktum at det etter valget fremdeles var borgerlig flertall i nasjonalforsamlingen og at NKP ikke fikk valgt inn noen representanter, fikk følger for debatten om Norges holdning i Spania-saken fra 1936 til 1939. Det fantes ikke noe politisk korrektiv i Stortinget til venstre for regjeringen, og regjeringen unngikk derfor i nevneverdig grad å bli utfordret av «aktivister» som formidlet den utålmodighet og misnøye som fant sted ute i landet, i og utenfor regjeringspartiets rekker. Samtidig måtte mindretallsregjeringen Nygaardsvold manøvrere på en slik måte at man beholdt makten og således kunne bevise at man var styringsdyktige, med kraft til å gjennomføre krevende sosiale reformer.

De vestlige demokratiene, anført av den konservative britiske regjeringen, etablerte i september 1936 Non-intervensjonskomiteen i London, ledet av en britisk høyrepolitiker, lord Plymouth. Norge sluttet seg til komiteen som sikret at landene fulgte non-intervensjonslinjen («ikke-innblanding»), hvis viktigste misjon var å isolere den spanske konflikten og unngå at den spredte seg til andre land. Det er hevet over tvil at non-intervensjonspolitikken var til stor hjelp for opprørerne som mottok materiell og regulære tropper fra Mussolini og Hitler, mens den rammet regjeringen som ble nektet våpen, stikk i strid med internasjonale regler. Sovjetunionen og Mexico sendte etter hvert våpen og materiell til republikken, men på langt nær tilstrekkelig til å veie opp for de omfattende militære og materielle forsyningene til opprørshæren. I tråd med non-intervensjonslinjen innførte Arbeiderparti-regjeringen våren 1937 en lov som gjorde det ulovlig å kjempe i Spania, og bar bud om tre måneders fengsel for dem som brøt loven.

Internt i Arbeiderpartiets stortingsgruppe var det flere som ønsket mer aktiv solidaritet med Spania, men fra talerstolen kom kritikken knapt til overflaten. De gangene saken var oppe til debatt i Stortinget, var det i stor grad Arbeiderpartiets utenriksminister Halvdan Koht som diskuterte med henholdsvis Venstres Mowinckel og Høyres Hambro. I all

Det er hevet over tvil at non-intervensjonspolitikken var til stor hjelp for opprørerne som mottok materiell og regulære tropper fra Mussolini og Hitler.

Gatebilde fra Barcelona helt i begynnelsen av borgerkrigen sommeren 1936.

hovedsak sto de på samme linje. Nøytralitet og non-intervensjon hadde bred støtte i Stortinget. Etter hvert engasjerte flere Høyre-representanter seg sterkt for å sikre handel og diplomatisk samkvem med krigens sannsynlige vinner, general Franco. Dette tiltok i styrke etter hvert som det ble tydeligere at den militære utviklingen gikk i opprørernes favør. I november 1936 hadde regjeringen og sentraladministrasjonen flyktet fra Madrid til Valencia, deretter til Barcelona, før man tidlig i 1939 tok seg over grensen til Frankrike sammen med en halv million flyktninger.

Spania-saken ble en svært vanskelig sak for regjeringen Nygaardsvold, som måtte balansere mellom en utålmodig og aktivistisk venstre-side som ønsket mer aktiv solidaritet med spanske partifeller, og hensynet til et borgerlig flertall på Stortinget og næringsinteresser som ivret for handel med Franco, samt internasjonale forpliktelser som tilsa streng nøytralitet og non-intervensjon. For Arbeiderpartiet var det avgjørende å beholde makten, og mindretallsregjeringen var på ingen måte villig til å risikere regjeringsprosjektet ved å sette Spania-saken på spissen i Stortinget. To ganger var regjeringen bokstavelig talt ved kanten av stupet fordi utenriksminister Koht ønsket å presse gjennom sitt syn i vanskelige saker i tilknytning til borgerkrigen. I 1937 ville han sende krigsskipet Olav Tryggvason til spansk farvann for å beskytte

norske skip mot opprørsmarinen, som drev regelrett piratvirksomhet mot skip under norsk flagg. Kohts «kanonbåt-diplomati» møtte en kald skulder både i eget parti og blant de borgerlige, så han ble tvunget til en ydmykende retrett. Ett år senere arbeidet utenriksministeren iherdig for å få i stand en ordning med Franco via dennes sendemann i Oslo, for å sikre norsk handel med Franco-Spania. Det var resultat av en langvarig, profesjonelt anlagt lobbykampanje fra industri og næringsliv, orkestrert av Norges Rederiforbund. Til tross for sterk motstand i deler av partiet og fagbevegelsen, vant Koht fram. En norsk handelsagent ble etablert i Francos hovedstad Burgos, etter at Koht hadde satt sin egen stilling inn på saken og nærmest truet fram vedtaket. I sentralstyret møtte forslaget kontant motstand fra flere, bl.a. Halvard Lange og varamedlem Neimi Lagerstrøm fra Bekledningsarbeiderforbundet som stemte imot forslaget. I «Olav Tryggvason»-affæren møtte Koht motstand både i eget parti og fra det borgerlige flertallet på Stortinget, mens det var innad i arbeiderbevegelsen utnevnelsen av norsk handelsagent til Franco var upopulær.

Grenseløs solidaritet

Fagbevegelsen var regjeringens viktigste allierte og støttespiller, på samme tid som et brennende engasjement for den spanske republikken preget organisasjonen. LO blir med rette omtalt som den viktigste drivkraft, selve «ryggraden» i solidaritetsarbeidet for Spania her til lands.⁹

Spanias sak var i sannhet også norsk fagbevegelses sak. Det går en lang linje fra det brevet LO-leder Olav Hindahl sendte 1. august 1936 sammen med Arbeiderpartiets sekretær Einar Gerhardsen til den spanske fagorganisasjonen UGT og det spanske sosialistpartiet: «I denne verdenshistoriske frihetskamp vil de norske arbeidere følge dere og støtte dere så langt våre evner rekker,»¹⁰ til talen LO-leder Tor Aspengren holdt på Youngstorget 2. oktober 1975 i protest mot henrettelsen av en gruppe baskiske motstandsmenn: «Francos fascist-diktatur må falle! Regimet må bringes til opphør. Vi finner oss ikke i et middelaldervælde midt i Europa!»¹¹ Spaniasaken var viktig for LO i tiårene mellom de kraftfulle uttalelsene.

28. juli 1936, ti dager etter krigens utbrudd, møttes ledelsen i Den faglige internasjonale og den Sosialistiske Arbeiderinternasjonale (SAI) i Brussel for å drøfte situasjonen i Spania. De vedtok en kraftig appell til tilsluttede faglige og politiske organisasjoner om støtte til republikken.¹² Tre dager senere signaliserte de fremste talsmenn for norsk arbeiderbevegelse at de i fellesskap ville igangsette en solidaritetsaksjon til støtte for det spanske folks kamp mot opprørerne. På vegne av LO og DNA

LO blir med rette omtalt som den viktigste drivkraft, selve «ryggraden» i solidaritetsarbeidet for Spania her til lands.

skrev Olav Hindahl og partisekretær Einar Gerhardsen at den norske arbeiderbevegelse fulgte «med spent oppmerksomhet og med den største beundring de spanske arbeideres og bønders heroiske motstand mot de fascistiske kuppmakere og mot den internasjonale reaksjon». Samtidig bevilget LO 25 000 kroner, det første av flere bidrag. Gjennom arbeiderpressen ble det rettet en oppfordring til fag- og partiforeninger og andre arbeidersammenslutninger og antifascistiske organisasjoner om å starte innsamling til Spania. Brevet førte umiddelbart til aktivitet i lokale organisasjonsledd.

I løpet av de første dagene av august fikk solidaritetsarbeidet fotfeste ute i landet, og innsamlingsaksjoner ble igangsatt i foreninger og på arbeidsplasser. Forretningsutvalget i Telemark faglige Samorganisasjon besluttet 5. august å sette i gang en innsamling, og i løpet av noen uker samlet fagbevegelsen i fylket inn 1000 kroner til LOs Spania-innsamling.¹³ Intensiteten i innsamlingsarbeidet økte raskt, og Samarbeidskomiteen mellom LO og DNA opprettet 18. september et utvalg for å koordinere arbeidet. Fire dager senere ble det godkjent av LO-sekretariatet. Lederen av Spania-utvalget var Albert Raaen, mangeårig formann i Handel og Kontor, mens LO-juristen Dagfinn Bech var sekretær. I november økte bredden i hjelpearbeidet ved etableringen av Den norske hjelpekomiteen for Spania. Albert Raaen ble leder også av Spaniakomiteen, som for øvrig besto av folk med tilknytning til Arbeiderpartiet og fagbevegelsen, samt et par med borgerlig/liberal bakgrunn. Ingen av styremedlemmene var kommunister.

Hjelpen til den spanske republikken hadde to ansikter og foregikk i to former: Den første var humanitær bistand, forsendelse av sanitets- og sykehushjelp og mat og klær til sivilbefolkningen, særlig kvinner og barn. Den andre var av direkte eller indirekte militær karakter, og ble organisert illegalt. Det dreide seg om verving av frivillige samt forsendelse av våpen og ammunisjon med norske skip. Den illegale hjelpen ble organisert og koordinert av kommunistene, mens det i all hovedsak var fagbevegelsen som tok hånd om det humanitære arbeidet. Ved årsskiftet 1936/37 signerte samtlige forbundsledere et opprop fra Spaniakomiteen, som oppfordret til økt innsats, appellerte til den menneskelige solidaritet og at fagorganiserte måtte «vise sin følelse for humanitet og demokrati».¹⁴ I februar 1937 stilte LO-leder Hindahl og partisekretær Gerhardsen seg bak innsamlingen til det svensk-norske sykehuset i Alcoy, ved å signere og sterkt anbefale Spaniakomiteens opprop med «bønn om ny støtte».¹⁵ En del steder spilte lokale kommunister en aktiv rolle også i det lovlige hjelpearbeidet. Som det heter i det ferske bokverket *LOs historie* var samarbeidskomiteen DNA-LO en viktig motor, samtidig som det var «nærliggende å kanalisere det meste gjennom LO», grunnet de «sterke begrensningene regjeringsmakten la på Arbeiderpartiets støtteaksjoner».¹⁶

Den norske hjelpekomité for Spania ble etablert høsten 1936. Fra venstre: Arne Bruusgård, Dagfinn Bech, Harald Schjelderup, Karl Evang, Per Borgersen, Albert Raaen, Fredrik Haslund, Torjus Graver, Rolf Stenersen, Neimi Lagerstrøm og Margrete Bonnevie. Aslak Torjusson var ikke til stede.

Gjennomgang av en nær sagt hvilken som helst protokoll eller årsberetning fra et norsk fagforbund i perioden 1936-39, på lokalt eller sentralt nivå, vil gi innblikk i hvor sentral Spania-saken var for fagbevegelsen. I det følgende vil jeg belyse noe av bredden og omfanget i den humanitære dugnaden som fant sted, med hovedvekt på fagorganisasjonens rolle.

Spaniakomiteen på Røros ble opprettet høsten 1936 av lokale fagforeninger, Røros Arbeiderparti, Røros Arbeiderungdomslag, Røros Kommunistparti, Ungdomslaget Magne, Røros Småbrukarlag, IOGT, Røros Arbeideridrettslag og Idrettslaget Bergmann.¹⁷ I sin tale ved komiteens siste møte sa redaktør Reidar Aamo i lokalavisa Arbeidets Rett at han opplevde det som en stor tilfredsstillelse å se at Bergstaden og distriktets befolkning gjennom krigsårene hadde vist Spania-saken så stor interesse. Det var et bevis på at «hjertelaget var i orden» i fjellbygdene, mente redaktøren. Bøsseinnsamlinger, salg av melkebilletter og ekstrakontingent blant fagorganiserte innbrakte 4413, 67 kroner, som ble sendt Den norske hjelpekomité for Spania. Det tilsvarer 123 779

Over hele Norge ble det satt i gang hjelpeaksjoner for befolkningen i Spania. Bildet er fra Oslo-ungdommens dør-til-dør-aksjon i 1938, der pakker med klær og andre livsnødvendigheter ble samlet inn.

kroner i dagens valuta.¹⁸ I tillegg ble 630 kilo med klær, hermetikk og andre nødvendige varer sendt fra gruvebyen i den trønderske fjellheimen.¹⁹

Under mottoet «En ambulansebil fra arbeiderne i Odda og Tyssedal i full virksomhet i Spania før jul», ble samtlige fagorganiserte på industristedene innerst i Sørfjorden høsten 1938 pålagt en ekstrakontingent på 3 kroner per medlem som var i arbeid.²⁰ På kort tid nådde man målet om 4000 kroner. En liten gruppe medlemmer reserverte seg mot vedtaket om ekstrakontingent. De ble følgelig ekskludert fra foreningen. Tidlig i 1939 anmodet den lokale Spaniakomiteen fagforeningene om ytterligere hjelp, ettersom flyktningekatastrofen i Katalonia hadde økt nøden og elendigheten.²¹ I løpet av én uke trålet medlemmene i Odda Kommunistiske ungdomslag og Odda Arbeiderungdomslag gjennom hvert eneste hus i Odda og Tyssedal og samlet inn 1,5 tonn klær. I tillegg sendte de ett tonn torskelevertran, 2000 bokser fiskeboller, 4 tonn klippfisk og 10 tonn hvitemel til Spania, i en aksjon gjennomført i nært samarbeid med lokale fagforeninger, som stilte med biler og lagerplass.²²

22. mai 1938 etablerte Sulitjelma Faglige Utvalg Spaniakomiteen i gruvesamfunnet i Nordland, med tilslutning av Sulitjelma Arbeiderparti og Sulitjelma Kommunistiske Parti.²³ I forbindelse med Nordland Faglige samorganisasjons kampanje for en egen «Spania-bil», en ambulanse fra Nordland, var komiteen «av den mening av skulle det monne noget, med hensyn til hjelp for de spanske kvinner og barn, må man finne en ekstra måte å skaffe penger på». ²⁴ På den bakgrunn vedtok man en times lønn per mann per måned, det tiltak man anså som «den sikreste vei å få inn penger på», skjønt det av beretningen framgår at det «oppsto en del misforståelser». Totalt ble det i lokalsamfunnet samlet inn 3543 kroner til den spanske republikken.

Etter initiativ av Telemark faglige Samorganisasjon ble det ved årsskiftet 1936/37 i fellesskap med «de to arbeiderpartiene» dannet Spaniakomiteer i Borgestad, Porsgrunn, Langesund, Solum, Skotfoss, Notodden og Rjukan, med en koordinerende hovedkomité i Skien.²⁵ I årsberetningen til Samorganisasjonen, erklærte man noe beskjedent at disse hjelpekomiteene med bistand fra og i samarbeid med Samorganisasjonen etter ett års virke hadde «utført et ganske godt arbeid med understøttelse til det spanske folk». Ukentlig meldte lokale arbeideraviser om innsamlede midler til Spania i et nokså formidabelt omfang. Fagorganisasjonen over hele fylket tok del i Spania-kampanjen, blant annet samlet Bandakkanalens Fløterforening inn 15 kroner, Brevik Kommunale Tjenestemannsforening 5, Bø Veiarbeiderforening 5, Drangedal Skog & Land 15, Gjerpen Skog- og Fløtningsarbeiderforening 15, Gvarv Lensearbeiderforening 20, Heddal Lensearbeiderforening 7, Herøya Arbeiderforening 680, Kragerø Sølv- og tinnarbeiderforening 10,

Langesund Jern & Metall 25, Menstad Lager & Losselag 25, NKIF avd. 131 Notodden 25, Rjukanbanens forening 10, Rjukan og omegns Veiarbeiderforening 36, Skiens Bygningsarbeiderforening 175, Skiens Samvirkelags Kvinneforening 10, Telemark Faglige samorganisasjon 500, Telemark Fylkessykehus Personalforening 15, og Ulefoss Sliperiarbeiderforening 10 kroner.

Av listene framgår tydelig at også andre enn de faglige organisasjonsledd bidro i innsamlingsarbeidet i fylket, deriblant Bøle Handelsforening som ga 50 kroner, Borgestad AUL 50, Bratsbergkleven Avholdslag 10, Gjerpen kommune 100, Gransherad AUL 15, Idrettslaget Start Brevik 25, Losje «Fram» i Skien 4,75, Roland gartneri 10, Skiens Arbeiderparti av DNA 25, Skiens Damekor 10, Skiens Husmorlag 15, Vinje herredsstyre 36,90 og en anonym bonde i Gjerpen ga 10 kroner. Rjukan Arbeiderungdomslag samlet inn 2000 melkebokser, 700 kroner

I hovedstaden arrangerte Arbeiderpartiet og den fagligpolitiske Samarbeidskomiteen godt besøkte massemøter om borgerkrigen, med filmer, kulturelle innslag og politiske appeller fra faglige og politiske ledere, ofte med deltakelse fra framtreddende spanske representanter.

og fylte to jernbanevogner med klær. Notodden Arbeidsløses forening og Skiens Arbeidsløses forening sendte henholdsvis 10 og 25 kroner til Spaniahjelpen, mens «fem småpiker på Kleiva fikk inn 35 kroner ved å holde basar».²⁶ Ved årsskiftet 1938/39 var det i Telemark samlet inn totalt 11 601 kroner (tilsvarer om lag 332 000 kroner i dagens verdi). I tillegg ble 6418 melkebokser og 2,7 tonn med klær og sko sendt til Spania fra fylket.²⁷ Tilsvarende arbeid pågikk landet over, i de 110 lokale Spaniakomiteene som ble etablert i løpet av halvannet år.

Det var på ingen måte bare i distriktene at Spanias sak hadde skikkelig fotfeste. Også i regjeringspartiets Oslo-avdeling var engasjementet enormt. En gjennomgang av årsberetningene til Oslo Ap viser at saken preget fylkespartiet i stor grad. Mens agitasjons- og organisasjonsarbeidet i 1937 dreide seg mye om lokalvalget, ble det ifølge årsberetningen avvirket «en rekke store Spaniamøter».²⁸ I hovedstaden arrangerte Arbeiderpartiet og den fagligpolitiske Samarbeidskomiteen godt besøkte massemøter om borgerkrigen, med kulturelle innslag og politiske appeller fra faglige og politiske

ledere, ofte med deltakelse fra framtreddende spanske representanter. Blant annet et folkemøte i Birkelunden 20. juli 1937, i anledning årsdagen for kuppforsøket i Spania. Møtet ble åpnet med en hilsmningstale av formannen i det spanske kommunearbeiderforbundet, og Fredrik Haslund og Per Lie talte. Det var musikk og opplesning av Arne Paasche Aasen. 30. november samme år arrangerte Samarbeidskomiteen møte i Folkets Hus store sal, der formannen i den spanske landsorganisasjonen, Ramón Gonzáles Peña og Belarmino Tomás Álvarez, formann i det spanske gruvearbeiderforbundet, innstendig ba om økt støtte til

Ambulansebil nr. 16 i de store innsamlingsaksjonene kom fra Sarpsborg og omegn Spaniakomit .

Den humanitære dugnaden i Spania-saken var direkte foranledning til dannelsen av Norsk Folkehjelp høsten 1939, som var en form for videreføring av Den norske hjelpekomiteen for Spania.

republikken. Også den norske LO-formannen talte Spanias sak på møtet. Foruten foredragene var det musikk av Folkeorkesteret, operasanger Erling Krogh sang spanske sanger, og til slutt ble det vist film fra Spania. «Den store salen i Folkets Hus var besatt til trengsel,» heter det i årsberetningen.²⁹

Sommeren 1938 ble femten ambulanser sendt til Spania, en av dem finansiert av Oslo-ungdommen, en av transportarbeiderne, en av meieriarbeiderne, en fra Arbeiderbladet og resten av aktive Spaniakomiteer i fylkene.³⁰ I tillegg til tonnevis med nødhjelp ble det samlet inn mer enn 2 norske millioner kroner til Spania, noe som tilsvarer 56 millioner kroner i dag. Med tanke på levekårene i Norge i 1930-årene var dette et enestående uttrykk for internasjonal solidaritet. Den humanitære dugnaden i Spania-saken var direkte foranledning til dannelsen av Norsk Folkehjelp høsten 1939, som var en form for videreføring av Den norske hjelpekomiteen for Spania.

Avmaktens politikk

I et politisk klima der venstresiden massivt stilte opp for den valgte regjeringen i Spania var det mildest talt krevende for Arbeiderpartiets egen regjering å føre non-intervensjonslinjen, som i praksis innebar at man likestilte opprørerne og den lovlig valgte regjeringen. Utad var det særlig Nordahl Grieg og kommunistene som aggressivt utfordret non-intervensjonslinjen og argumenterte for våpen til Spania, men historikeren Lars Borgersrud har utvilsomt rett i at «NKPs virketrang i Spania-saken smittet langt inn i DNA og særlig AUFs rekke». ³¹ Denne virketrangen irriterte utenriksminister Koht, nøytralitetspolitikken ideolog. Nokså nidkjært vaktet han den norske linjen, og i debatten om Stortingsmeldingen om Norge og borgerkrigen i Spania i juni 1937 sa han at «vi lyt takka til at det ikkje har gått mykje verre», og at «vi er glade for at ikkje heile verda er omgjord til eit einaste Spania». ³²

Koht var frustrert over kritikken fra den fremste interne kritiker i Spania-saken, Martin Tranmæl, som hadde en suveren maktstilling innen arbeiderbevegelsen. ³³ Tranmæl var kongressvalgt medlem i LO-sekretariatet siden 1927, medlem i Arbeiderpartiets sentralstyre og landsmøtevalgt redaktør i regjeringens hovedorgan, Arbeiderbladet. Fire dager etter kuppforsøket hadde Tranmæl slått fast at «Det som foregår er at reaksjonære ved hjelp av militæret søker å undertrykke folket og innføre militærdiktatur», og at «det kampen gjelder er folkestyre eller militærmakt». ³⁴ Senere spurte han: «Kan man egentlig tenke seg en større forbrytelse enn den som nå begås mot det spanske folk?» Gjentatte ganger kritiserte han non-intervensjonslinjen, dog uten å sette saken på

spissen. Han representerte det man kan kalle en ansvarlig opposisjon, og satte ord på den latente misnøye utenfor regjeringskontorene over den handlingslammelse man følte preget regjeringen, som på sin side kunne vise til at de sosialdemokratiske regjeringene i Sverige og Danmark, og ikke minst de demokratiske stormaktene, hadde valgt samme linje. Det råder lite tvil om at Tranmæls Spania-engasjement stakk dypt. Han utfordret regjeringen gang på gang, både i interne møter, fra talerstolen og i Arbeiderbladets spalter. Da den største gruppa overlevende norske Spania-kjempere kom tilbake til Oslo i november 1938, møtte han opp på jernbanestasjonen ved ankomst, sammen med framtrédende kommunister, hvorpå han holdt en beveget og flammende tale til brigadistene på velkomstmøtet i Folkets Hus. Der skamroste han deres innsats, vel vitende om at de var de facto lovbrytere i henhold til loven regjeringen hadde fått innført halvannet år tidligere.

Lojaliteten til regjeringen gjorde at framtrédende Spania-aktivister i arbeiderbevegelsen sjelden ga åpent uttrykk for sin misnøye, ut over Tranmæls stadige nålestikk i Arbeiderbladet. I mars 1937 omtalte den slagferdige redaktøren hele non-intervensjonspolitikken og regjeringens linje som «den skjæreste komedie», og argumenterte for at «enten må ikke-innblandingen settes ut i livet på en lojal og effektiv måte, eller så må alt dette snakk bringes til opphør og Spania gis rett til å kjøpe våpen og ammunisjon».³⁵ De gangene Tranmæl utfordret regjeringen og Koht mer direkte var i internasjonale sammenhenger, ikke minst bak lukkede dører i det nordiske samarbeidsorganet for fagbevegelse og arbeiderpartiene, SAMAK. På SAMAK-møtet i Oslo våren 1938 kritiserte han at regjeringen ikke lyttet mer til fagbevegelsen i Spania-saken, og fikk betinget støtte av Einar Gerhardsen. Tranmæl foreslo dernest at de nordiske landene skulle selge våpen til regjeringen i Barcelona. Han ble skarpt imøtegått av Koht og Nygaardsvold, samt svenske og danske regjeringstopper, mens fagforeningsrepresentantene var noe mer velvillig innstilt.

Den svenske sosialdemokraten Tage Erlander, senere mangeårig statsminister, opplevde Spania som «enda mer forferdelig enn Hitlers maktovertakelse i Tyskland».³⁶ Opprøret begynte mens kommunalskatteutvalget syslet med de svenske kommunenes finanser i Strømstad i juli 1936, og Erlanders klare mening var at regjeringssiden hadde klart seg dersom man hadde fått våpen utenfra. Det må legges til at blant grunnene til at republikken bukket under var også inkompetent militærledelse samt store spenninger og splittelse internt, ikke minst som følge av mai-kampene i Barcelona 1937 med påfølgende utrenskning av angivelige «trotskistiske elementer», på ordre fra Moskva. Tage Erlander fant det direkte ydmykende, «å se, høre og lese om hvordan demokratiet ble ødelagt». Slik følte også lederne i den norske arbeiderbevegelsen det.

Det gjorde inntrykk på Nordahl at konferansen var en stor skuffelse for spanske venner, parti- og meningsfeller.

Mange av toppfolkene i norsk fagbevegelse kom hjem fra internasjonale møter med en sterk følelse av avmakt. LOs nestleder Konrad Nordahl deltok på en felleskonferanse i regi av Den faglige Internasjonale og Den sosialistiske arbeiderinternasjonale (SAI) i mars 1937. Møtet fant sted i London, og var ifølge Nordahl «en trist opplevelse», fordi den dokumenterte hvor lite man kunne gjøre for å komme det kjempende spanske

demokrati til hjelp.³⁷ Senere skrev han at det riktignok ble vedtatt en resolusjon på konferansen som uttrykte sympati med dem som kjempet for demokratiet, fordømte ensidigheten i non-intervensjonspolitikken og understreket hvor nødvendig det var å sikre den spanske demokratiske regjering det den trengte til sitt forsvar.³⁸ Men «dette var bare ord, kanskje trøstens ord», skrev den norske fagforeningskjempen 30 år etter London-møtet, mens general Franco fremdeles holdt Spania i et jerngrep. Det gjorde inntrykk på Nordahl at konferansen var en stor skuffelse for spanske venner, parti- og meningsfeller.

Han kjente personlig flere sentrale tillitsvalgte i det spanske jern- og metallarbeiderforbundet fra møter i Metallarbeiderinternasjonalen. På kongressen i Den faglige internasjonale hadde han selv sett lederen i den spanske fagorganisasjonen UGT, Francisco Largo Caballero, senere statsminister under borgerkrigen, advare mot faren for et kupp mot den lovlig valgte regjeringen.³⁹ Den mest aktive deltakeren på London-møtet var Ernest Bevin, generalsekretær i den britiske landsorganisasjonens største forbund, Transport and General Workers' Union. «Men heller ikke han hadde militære maktmidler å stille til rådighet,» erindret Nordahl. For britisk fagbevegelse var det noe lettere å utfordre sin konservative regjering i Spania-saken enn det var for norsk LO å sette egen regjering under press, men det hindret ikke at regjeringen Nygaardsvold fikk seg en real nesestyver fra fagbevegelsens høyeste organ våren 1938.

Da den 15. ordinære LO-kongressen åpnet i Oslo i slutten av mai 1938, kunne ingenting hindre den spanske borgerkrigen fra å bli et sentralt tema. I sin tale om den internasjonale situasjonen, brukte nestleder Konrad Nordahl mye tid på Spania. Han understreket omfanget av hjelpearbeidet og unnlot ikke å nevne at det var «de fagorganiserte arbeidere som har ytt det meste». Han fremmet forslag fra Sekretariatet om ytterligere Spania-bevilgning på 100 000 kroner, og beklaget at det i øyeblikket ikke fantes andre måter å hjelpe republikken på. I en resolusjon fra Kongressen uttalte de fagorganiserte sin «sympati, beundring og solidaritet med det kjempende spanske folk, som har ydet en så veldig innsats for sin frihet og nasjonale selvstendighet. Denne heltedige kamp gjelder også andre folks rett til å leve sitt eget frie liv». Så langt var vedtaket i tråd med de tradisjonelle sympatierklæringerne fra norsk arbeiderbevegelse. Men LO-kongressen valgte å gå vesentlig lenger enn

Arbeiderungdommens oppmarsj i Oslo kvelden før 1. mai 1938.

å sende varme tanker til Spania. De ville også sende våpen. I vedtaket het det at det republikanske Spania hadde «krav på støtte fra de øvrige demokratiske land. Men i stedet er det gjennom nonintervensjonen blitt blokkert. Den norske fagorganisasjonen slutter seg til de kraftige protester som er reist mot denne selvmorderiske politikk og støtter på det varmeste kravet om at den lovlige spanske regjering etter de folkerettslige prinsipper må ha rett til å kjøpe våpen i andre land».⁴⁰ Vedtaket var i tråd med vedtak fattet av internasjonale faglige organer, og en kraftig kilevink til regjeringen Nygaardsvold og utenriksminister Koht, som forfektet streng non-intervensjon og forbud mot enhver militær hjelp til republikken.

Samtidig som LO-kongressen fant sted i Oslo, ble det arrangert et viktig møte i Brussel. Det var eksekutivmøte i Den sosialistiske arbeiderinternasjonale (SAI), som Arbeiderpartiet nylig hadde meldt seg inn i. Partiets medlemmer i SAI's eksekutivkomité (styre) var sekretær Gerhardsen og redaktør Tranmæl, men fordi møtet var samtidig med LO-kongressen, sendte DNA varamann Finn Moe. Det første eksekutivmøtet i SAI der Arbeiderpartiet deltok som ordinært medlem, fant sted i den belgiske hovedstaden 29.-30.mai 1938, og ble dominert av en skarp konflikt om Spania. En resolusjon om SAI's holdning til borgerkrigen

skapte opphetet stemning på møtet, der forskjellen mellom de skandinaviske land hvis sosialdemokratiske partier var regjeringspartier og land der man befant seg i opposisjon, kom tydelig til syne.⁴¹

Ved møtestart ønsket presidenten i SAI, den belgiske professor Louis de Brouckère, DNA hjertelig velkommen i Internasjonalen, som et parti man lenge hadde ventet på. Partiets inntreden i Internasjonalen var et lyspunkt i en mørk tid, sa han. President de Brouckère mente Internasjonalen pliktet å fortsette sitt arbeid for å skaffe våpen til den spanske regjeringen og kritiserte de land, særlig småstatene, som trodde de kunne redde seg selv ved å erklære seg nøytrale og holde seg utenfor konflikten. Han mente deres passivitet var like farlig som stormaktenes. «Enhver må nå være beredt til å ta sin del av ansvaret,» sa den kjente belgiske fredsforkjemperen til sterk applaus fra de fleste møtedeltakere. De skandinaviske delegatene klappet ikke. I debatten henvendte en delegat fra det britiske arbeiderpartiet seg direkte til dem med utilslørt kritikk av arbeiderregjeringenes passivitet. Han fikk svar fra den svenske sosialdemokraten Allan Vougth som viste til de «vanskeligheter som ligger i at våre partier er regjeringspartier». Svensken slo fast at han ikke kunne være med på tiltak i Internasjonalen som ville skape vanskeligheter for regjeringen hjemme. Etter heftig debatt fremmet presidenten forslag til uttalelse der eksekutivkomiteen bekreftet sine tidligere resolusjoner om Spania, samt oppfordret medlemspartiene til å presse egne regjeringer til mer aktiv politikk, i realiteten å forlate non-intervensjonskomiteen. Delegaten fra det svenske partiet protesterte og foreslo en moderert og mindre forpliktende formulering. Han var bekymret for at en entydig tekst ville gjøre hjemlige kommunister i stand til å henvise til vedtaket og «oppfordre til masseaksjoner mot regjeringene». President de Brouckère advarte på sin side sterkt mot endringsforslaget og manet til enighet og støtte.

Finn Moe ga på vegne av DNA helhjertet støtte til svensken, og viste til at i land med arbeiderregjering «hørtes det eiendommelig ut at vi skulle øve press på den». Også han fryktet at kommunistene og aktivistene ville styrkes dersom Internasjonalen påla partiet å presse regjeringen. Det ville dessuten ikke ha «noen synderlig betydning» hva tre nordiske land gjorde, mente han, ettersom han mente avgjørelsen lå hos franske og britiske myndigheter. I sin beretning fra møtet skriver Moe at «dette opponerte president de Brouckère voldsomt mot». Pliktene måtte være de samme for alle partier, framholdt belgieren, og sa at det ikke nødvendigvis lå i vedtaket at de nordiske land skulle forlate non-intervensjonskomiteen. Presidenten advarte mot at det ville bli krise i Internasjonalen hvis skandinaverne ikke stemte for resolusjonen, hvorpå delegaten fra britiske Labour Party slo fast at man «kan ikke bare ta hensyn til skandinaverne». Briten viste til at det var et stort problem for

den britiske arbeiderbevegelsen at hver gang de angrep sin konservative regjering for dens passive Spania-politikk, «fikk de slengt i ansiktet at de sosialistiske regjeringer i Skandinavia gjør det samme». Etter hvert tok forsamlingen en pause for å se om man kunne skrive seg sammen til et kompromiss, men til tross for at presidenten modererte sitt forslag, sa svensken at hans parti ville avholde seg fra å stemme, noe han krevde protokollført. Det danske partiet fulgte svenskene. Finn Moe erklærte at under disse forhold måtte han reservere sin stemme for å la sentralstyret i partiet ta stilling til saken. Han forsøkte å sukre pillen ved å si at det kanskje hadde vært mulig å få enighet hvis man hadde hatt bedre tid. Deretter stemte samtlige partier unntatt de skandinaviske for resolusjonen om Spania. SAI-møtet i Brussel bekreftet samholdet mellom de skandinaviske regjeringspartiene og viste hvor ulik deres situasjon var sammenliknet med sosialistiske opposisjons- eller eksilpartier i andre land, og var en kraftig påminnelse om avmakten som gjorde seg gjeldende.

Blant årsakene til den forsiktige linjen til de sosialdemokratiske regjeringene i Skandinavia var småstatenes frykt for å bli dratt inn i en eskalerende stormaktkonflikt og deres tradisjon for streng nøytralitet. Danskene skilte seg ut som de mest forsiktige i Spania-saken, da det blant annet ble lagt restriksjoner på innsamlingsarbeidet, i motsetning til i Norge og Sverige, der det fra ansvarlig hold ble oppfordret til humanitær dugnad. Samtidig hadde regjeringene økonomiske interesser å ivareta, for Norges del særlig knyttet til eksport av klippfisk til Spania og import av naturressurser til bruk i industrien, samt frukt og vin. Etter hvert som krigen skred fram, følte derfor stadig flere behov for å finne ordninger med Franco, noe som medførte en krevende balansegang for regjeringen Nygaardsvold.

Hver gang de angrep sin konservative regjering for dens passive Spania-politikk, «fikk de slengt i ansiktet at de sosialistiske regjeringer i Skandinavia gjør det samme».

Legendariske lovbrytere

Nær sagt ingen beretning om den spanske borgerkrigen vil være fullstendig uten å nevne Spania-kjemperne, om lag 35 000 menn fra mer enn femti land som frivillig reiste for å slåss i De internasjonale brigader mot Franco, Hitler og Mussolinis styrker. Litt over to hundre reiste fra Norge. Fordi brigadene ble etablert etter ordre fra Moskva, var organisert av Kominterns apparat med praktisk verveansvar tillagt de nasjonale kommunistpartiene, og bl.a. hadde politkommissærer etter mønster av Den røde hær, er begrepet «Kominterns armé» brukt om De internasjonale brigader.⁴² De fleste norske brigadistene var infanterister og fotsoldater, og mange utviste stort mot. Tapstallene var nærmest groteske. I overkant av femti nordmenn døde i Spania, og like mange ble

Soldater fra De internasjonale brigader i et kommunistisk opptog under borgerkrigen.

såret, mange av dem for livet. Paradoksalt nok spilte trolig de åtte norske som slåss på Francos side - de fleste var medlem i Nasjonal Samling - en viktigere militær rolle enn de langt flere brigadistene, all den tid flere av dem var flygere som bidro under luftbroen over Gibraltar og bombetokter på sørfronten i krigens innledende fase.

Mye av den tilgjengelige litteraturen om krigen i Spania begrenser seg til erfaringene til frivillige i De internasjonale brigader. Utallige erindringsbøker er publisert siden krigens dager, og flere titalls danske og svenske bøker av Spania-kjempere er å oppdrive. Underlig nok finnes ingen slik bok skrevet av en norsk frivillig. Det nærmeste man kommer er et lite privattrykk av en frivillig fra Rjukan, som kom ut i et svært begrenset opplag i 1938,⁴³ og innledningskapittelet i Asbjørn «Osvald» Sundes *Menn i mørket*.⁴⁴ Den beste beretning om norske Spania-kjemperes egne erfaringer er faktisk skrevet av en av de få som kjempet for Franco, den kjente nazisten Per Imerslund, som i sin erindringsbok *Videre i passgang* gir en detaljert og troverdig beskrivelse av tiden som soldat ved sørfronten i Spania.⁴⁵

Jon Olav Myklebust, i dag professor i sosiologi ved høgskolen i Volda, ga i 1981 ut boka *Pasaremos - To nordmenn i spansk borgarkrig* sammen

med historikeren Ottar Årdal. Boka beskriver reisen til to Spania-kjempere, Martin Schei fra Førde og Nils Ersnes fra Kristiansund. Førstnevnte var en ung journalist og tillitsvalgt i det lokale AUF-laget som mistet livet i Aragòn, mens sjømannen Ersnes kom hjem i live. Forfatterne konstaterer at Spania-farten her i landet var et typisk arbeiderklassefenomen, og at blant de frivillige var mange fagorganiserte, særlig i Sjømannsforbundet, mens enda flere var med i arbeideridrettslag.⁴⁶ Mange var også med i Bygningsarbeiderforbundet, og på et tidspunkt gjorde hele fem av medlemmene i Sten-, jord- og cementarbeidernes forening i Oslo fronttjeneste for republikken. Det var én brigadist som var Venstre-medlem, «men elles var det NKP, NKU, AUF og AP som gjekk att, og det var fleire kommunistar enn arbeiderpartifolk», skriver Myklebust og Årdal. Forfatterne imøtegikk og korrigerer en del informasjon som framkom i Yngvar Ustvedts bok fra 1975, *Arbeidere under våpen – Norske frivillige i den spanske borgerkrig*,⁴⁷ som lenge ble ansett som et slags standardverk om borgerkrigen på norsk.

Spania-farten her i landet var et typisk arbeiderklassefenomen.

I 1996 kom Arve Kvaløys omfattende hovedfagsoppgave om borgerkrigen i Spania, der han blant annet analyserte yrkestilhørigheten til norske Spania-kjempere, basert på studier i arkiver i Moskva og sammenstilling av tilgjengelige navnelister. Av de 152 frivillige han fant yrkesrelatert informasjon om, var 13 anleggs- og gruvearbeidere, 15 arbeidet innen handel, kontor og service, 26 var håndverkere, 4 var industriarbeidere, 4 var journalister/akademikere og hele 82 var sjøfolk. 8 oppga at de var arbeidsledige.⁴⁸ Vervearbeidet foregikk i skjul, med utgangspunkt i kommunistiske celler. Blant årsakene til at så mange frivillige var sjøfolk, var at mange aktive ververe var tilknyttet sjømannsorganisasjonene, der NKP sto forholdsvis sterkt. Mange sjøfolk hadde dessuten tidligere seilt på Spania og følte derfor en viss nærhet til landet. Flere av dem snakket også «havnespansk» etter et liv til sjøs, og de kunne forlate Norge med en plausibel forklaring, da de kunne hevde de skulle mønstre på skip i havnebyer på kontinentet. At mange frivillige soknet til NKP og NKU reflekterte det ekstraordinære Spania-engasjementet i det vesle partiet, som utfordret regjeringen og ga stemme til den latente misnøyen i arbeiderbevegelsen. Deres partiaviser bidro aktivt til å formidle historiene til de såkalte «frontkjemperne i Spania» gjennom trykking av mer eller mindre propagandistiske frontbrev som var en viktig kilde for mobiliseringen av frivillige.

På et møte i LO-sekretariatet 23. august 1938 ble Norske Spaniafrivilliges Hjelpekomité etablert. Komitéleder ble sosialdemokraten Rolf H. Olsen, til daglig sekretær i Oslo og Akershus faglige Samorganisasjon.⁴⁹ Komiteen bisto ved hjemsendelse av norske frivillige, og enkelte med særskilte behov mottok økonomisk støtte. Spania-kjemperne hadde brutt

loven, men komiteen fikk i møte med regjeringen avklart at de ville unngå å bli satt under tiltale når de vendte hjem.⁵⁰ Blant de som fikk økonomisk hjelp var Sverre Reidar Simensen, medlem i Sjømannsforbundet og Bygningsarbeiderforbundet, som ble såret i Ebroslaget i september 1938. Da han kom hjem mottok han penger av komiteen og støtte fra lokale fagforeninger til nødvendige operasjoner.⁵¹ Det samme gjaldt Reidar Hansen fra Telemark, hvis ene bein ble skutt vekk tre dager etter at Simensen ble såret, på samme frontavsnitt i det katalanske høylandet.⁵² Da han kom hjem mottok han månedlige beløp fra Oslo Samorganisasjon, mens Norske Spaniafrivilliges Hjelpekomité finansierte et kunstig bein.⁵³ Under annen verdenskrig var han instruktør og sabotasjeekspert i Hjemmefronten, og etter frigjøringen fikk han krigspensjon grunnet skadene fra Spania. Ifølge Hansen var det takket være saksfører Ragnar Solheim, Arbeiderpartiets juridiske konsulent, som argumenterte med at annen verdenskrig begynte med den spanske borgerkrig.

Forfatteren Sigurd Evensmo skrev lenge etter borgerkrigens slutt at han «hørte til dem som bevarte håpet for Spania hinsides enhver fornuft, hinsides alle kjensgjerninger», også da det for lengst var klart at de demokratiske landene ordnet sine forbindelser med Franco med diplomatisk kløkt. Evensmo følte desperasjonen øke etter hvert som «mørket utover våren 1938 søg østover gjennom provinsene Aragòn, Katalonia og Valencia», og skriver i erindringsromanen *Inn i din tid*: «Det kunne ikke ha vært forgjeves. Casa del Campo, Universitetsbyen, Guadarrama, Guadalajara, Jarama, Teruel, Sierra Nevada, Brunete, Ebro, titusener døde, hundretusener – det kunne ikke vært forgjeves.»⁵⁴ Men slaget var tapt, og nærmere førti års diktatur ventet spanjolene.

Ansvarlighetens politikk

Etter Norges frigjøring våren 1945 var det for mange nordmenn en selvfølge at regimet til general Franco, Hitler og Mussolinis allierte, sto for fall. I desember i frigjøringsåret skrev LO-organet Fri Fagbevegelse på lederplass at «hele den norske arbeiderklasse ønsker å se slutten på det fascistregimet som i Spania har overlevd aksemaktenes fall» og at Franco kunne styrtes ved en internasjonal aksjon.⁵⁵ Man burde både arbeide for at en slik aksjon kom i stand og være villig til å ta på seg «alle de forpliktelser den legger på oss», het det. Det ble imidlertid snart åpenbart at det internasjonale samfunn ikke var villig til å velte Franco, som var i ferd med å bli vestens allierte i kampen mot den nye fienden: kommunismen. Vedtak i FNs generalforsamling indikerte at man ikke kunne regne med noen internasjonal økonomisk blokade av Franco-Spania, og ingen syntes beredt til noen form for militær intervensjon. Verken Den faglige internasjonale eller Den internasjonale transportfø-

Fra folkemøtet som Solidaritets- og hjelpekampanjen for det republikanske Spania arrangerte på Youngstorget i september 1946. Møtet henstilte til den norske regjering om å arbeide for å få styrtet Franco og gjenopprette et fritt og demokratisk Spania.

derasjonen fant tiden inne til noen samordnet faglig aksjon for å styrte Franco.

I Norge hadde utålmodigheten på venstresiden tvunget regjeringen til å stille seg i fremste rekke mot Franco i FN. På grasrota i fagbevegelsen, på kaikanten og i industrihallene, var mange opptatt av å gjøre sitt for å markere avsky mot Franco, mens ledelsen i LO stilte seg lojalt på regjeringens side i Spania-saken, som på nytt ble krevende for regjering, parti og fagbevegelse. I det nye verket *LOs historie* heter det ganske riktig at «Spania-sympati og etterkrigsradikalisme ga støtet til en aksjonsbølge som LOs ledelse hadde store vansker med å demme opp for».⁵⁶ Man fikk sin fulle hyre med å stanse blokader og aksjoner fra aktivistiske fagforeninger som ville ramme enhver handel med Franco-Spania, på industristeder som Odda og Herøya, der venstresiden sto sterkt.⁵⁷ Det framgår av protokollene fra Herøya bedriftscelle av NKP at en framtreddende kommunist på møte i Herøya faglige utvalg i Porsgrunn Folkets Hus 27. februar 1946 foreslo at «det må være på tide å reise en aksjon for å stoppe all transport fra Herøya til Franco-Spania». Kort tid senere stanset arbeiderne lasting og lossing av skip fra Spania.⁵⁸

Noen dager senere nektet bryggearbeiderne i Oslo havn å ta i land tomater fra Spania. Blokaden førte til en eiendommelig aksjon der hundrevis av velklede husmødre selv losset skipet, i det såkalte Tomat-slaget på Oslo havn. Lokale aksjoner mot skip til og fra Spania var ikke populære i de sentrale kretsene i parti og fagbevegelse, og i Fri Fagbe-

vegelse ble det slått fast at «episoder som den på Oslo havn tjener bare våre motstanderes formål», ettersom «spredte aksjoner som det ikke står en bred stemning bak, og som bringer splid og uenighet bak det demokratiske Spanias venner, tjener fiendens formål og undergraver arbeiderbevegelsens anseelse og maktstilling».⁵⁹ Det ble understreket at det var nødvendig å diskutere mål og virkemidler, og at fagbevegelsen burde holde seg i nær kontakt med regjeringen.

Spania ble et hett tema på LO-kongressen våren 1946. Ledelsen overlot ingenting til tilfældighetene. I sin tale til

Kongressen sa Konrad Nordahl, som nå var LO-leder, at verken transportarbeiderne eller andre grupper skulle drive utenrikspolitikk. Det var nemlig regjeringens ansvar. Statsminister Gerhardsen fulgte opp og spurte fra talerstolen retorisk om hvem som skulle drive med utenrikspolitikk, om det var de folkevalgte på Stortinget eller de enkelte grupper. Ifølge Gerhardsen fantes kun ett svar: Norges storting. Det var intet mindre enn «en prøve på selve demokratiet», mente han.⁶⁰ Ikke overraskende ble LO-kongressen en seier for ledelsen, til tross for aktiv opposisjon med sterk sympati ute i landet. Kongressen vedtok at alle

I sin tale til Kongressen sa Konrad Nordahl, som nå var LO-leder, at verken transportarbeiderne eller andre grupper skulle drive utenrikspolitikk.

enkeltaksjoner skulle opphøre, og at kreftene skulle settes inn for en internasjonal blokade av Franco-Spania.

Arbeiderne på Herøya diskuterte kravet om å oppheve blokaden i slutten av mai. De var i en delikat situasjon da det 25. mai hadde ankommet et skip som skulle videre til Spania. I et møte med formannen i fagforeningen, presenterte fabrikkdirektør Tormod Gjestland det som ble oppfattet som en trussel mottatt fra LO om at hvis ikke Herøya Arbeiderforening straks opphevet blokaden, ville den bli ekskludert fra LO og gjort økonomisk ansvarlig.⁶¹ Presset gjorde at styret vedtok dispensasjon for lasting av båten til Franco-Spania, og blokaden opphørte.

Som det framgår i Edgeir Benums bok *Maktsentra og opposisjon: Spaniasaken i Norge 1946 og 1947* var Norges forhold til Franco-Spania en dominerende utenrikspolitisk konfliktsak de første par årene etter frigjøringen. LO sentralt var en modererende kraft, og i mars 1947 erklærte Fri Fagbevegelse på lederplass at det var «særs forståelig at regjeringen har overveid spørsmålet om en normalisering av våre handelsforbindelser med Spania». Det gjaldt først og fremst skipsfart og valutainntekter, som «gjenoppbyggingen av vårt krigsherjede land i høy grad er avhengig av». Man presiserte at fagbevegelsen fremdeles var beredt til å «ta de ofre som måtte følge med en internasjonal aksjon for å styrte Franco-styret», samtidig som det ble vist til vedtaket på fagkongressen som understreket at den isolerte handelskrigen måtte begrenses til «hva som kan skje uten å medføre alvorlige skader for gjenreisningen av landet og næringslivet».⁶²

I Spaniasaken 1946-47 var motsetningene først og fremst «mellom våpenbrør», skriver Benum: Regjeringen og partistyret i Arbeiderpartiet mot deler av stortingsgruppa, LO-ledelsen mot aktivister og enkelte organisasjonsledd. Han mener Spania-saken til tider truet regjeringens autoritet innenfor fagbevegelsen, men at en beslutning «til fordel for økonomi og makt» i realiteten ble truffet i løpet av 1946, «fra det øyeblikk da norske økonomiske interesser virkelig var truet».⁶³ «Realpolitikken» seiret med andre ord over «idealpolitikken» i Spaniasaken i 1946-47, som ti år tidligere. Ved begge tilfeller veide både økonomiske og utenrikspolitiske hensyn tungt for norske myndigheter. Man valgte å følge linjen til de demokratiske stormaktene og nabolandene framfor alenegang. Under borgerkrigen var det selvsagt også et sentralt poeng for mindretallsregjeringen Nygaardsvold å unngå å sette Spania-saken på spissen, da løftet til velgerne hadde vært nasjonale velferdsreformer, samtidig som man anså det som kritisk viktig å bevise sin styringskraft.

I Stortinget fant man en nokså tydelig opposisjon i Spania-saken i etterkrigsårene som ønsket en mer aktiv linje mot Franco. Den besto av

I mars 1947 erklærte Fri Fagbevegelse på lederplass at det var «særs forståelig at regjeringen har overveid spørsmålet om en normalisering av våre handelsforbindelser med Spania».

11 representanter fra NKP, det vil si hele partigruppa, blant dem Spania-kjemper Randulf Dalland, som hadde overlevd Francos fengsler, og redaktør Jørgen Vogt, ansvarlig for vervingen av frivillige i Trøndelag. Fra Venstre var 6 av 20 representanter å regne som «opposisjonelle», blant dem Bent Røiseland og Christian S. Oftedal. Arbeiderpartiets interne Spania-opposisjon utgjorde 12 av 76 representanter, deriblant Sverre Løberg, Olav Oksvik, Jakob Friis, Olaf Watnebryn, Gustav Natvig Pedersen og Johan Nygaardsvold.⁶⁴ At Nygaardsvold som stortingsmann var blant de «opposisjonelle» i Spania-saken innebærer et rollebytte med Einar Gerhardsen fra 1930- til 1940-årene. Som statsminister hadde han sammen med Koht administrert den kontroversielle non-intervensjonspolitikken fra 1936-39, mens han nå inntok en mer aktivistisk linje, mens Gerhardsens primære oppgave som statsminister og realpolitiker var å føre en målrettet politikk for vekst og gjenoppbygging av landet.

I 1946 etablerte arbeiderbevegelsen nok en gang en støttekomité for de spanske republikanerne, kalt Den norske Spaniakomité. Ifølge Benum var opprettelsen av den nye Spaniakomiteen en måte for LO-ledelsen og regjeringen å «åpne en sikkerhetsventil», der man kunne «kanalisere de misnøydes aktivitet og dermed holde ro i rekkene».⁶⁵ Det er nok noe i det, skjønt man skal ikke undervurdere i hvilken grad skjebnen til den spanske republikken faktisk berørte mange av dem som den gang hadde ledende posisjoner i bevegelsen. Komiteen holdt det gående i mer enn tre tiår, til

Norsk fagbevegelse har vist vilje til å holde det historiske minnet om borgerkrigen i hevd. Siden borgerkrigens dager er det reist fire minnesmerker knyttet til borgerkrigen her i landet.

etter Francos død. Sekretariatet var hele tiden hos Norsk Folkehjelp, og fagbevegelsen kjernen i komiteen. I 1977, to år etter Francos død, samlet Spaniakomiteen inn 126 000 kroner som fordelte seg slik: 50 000 kroner fra Det norske flyktningeråd, 42 000 fra fagforbund/fagforeninger og 34 000 kroner fra norske kommuner.⁶⁶ Pengene ble brukt på helsestasjoner for spanjoler i eksil i Frankrike, til humanitær og sosial hjelp, samt bistand til spanske flyktninger i Norge. I april 1978 konstaterte lederen i Spaniakomiteen, daværende nestleder i LO, Leif Haraldseth, at til tross for at den politiske utviklingen i Spania var «treg», og at Francos tidligere tilhengere fortsatt satt i sentrale stillinger, var styrets oppfatning at «tiden må nå være inne til å avvikle Spaniakomiteen». Året etter ble Den norske Spaniakomiteen lagt ned på et møte i Madrid, der framtrepende tillitsvalgte fra UGT, den sosialistiske fagforeningen som hadde vært forbudt i nærmere førti år, deltok.

Norsk fagbevegelse har vist vilje til å holde det historiske minnet om borgerkrigen i hevd. Siden borgerkrigens dager er det reist fire minnesmerker knyttet til borgerkrigen her i landet. I 1989, i forbindelse med 50-årsmarkeringen for krigens slutt, ble det reist et massivt Spania-monument i Oslo sentrum, utført av billedhuggeren Nils Aas. Det ble reist

Høsten 2010 sto LO i Østfold bak minnearrangement i Sarpsborg Folkets Hus, der et originalt portrettbilde av Spania-kjemperen Einar Juul Pettersen, som døde i kamp i 1938, ble hengt opp på samme sted som det hang i 1939. FOTO: JO STEIN MOEN

takket være Komiteen for Spaniakjempernes minnesmerke, der fagbevegelsen utgjorde flertallet. Leif Vetlesen ledet komiteen, Nini Haslund Gleditsch var kasserer, mens Olav Ofstad fra LOs internasjonale kontor var sekretær. De andre medlemmene var LOs internasjonale sekretær Kaare Sandegren og Lars Skytøen, tidligere leder i Norsk Jern- og Metallarbeiderforbund. Man ønsket opprinnelig at minnesmerket skulle plasseres i Æreslunden på Vår Frelzers Gravlund i Oslo, men det ble til slutt reist øverst i Birkelunden på Grünerløkka.⁶⁷ Hver 1. mai finner et lite, men verdig arrangement sted ved Spania-monumentet i Birkelunden, der tillitsvalgte i LO pleier å holde appell.

Midt i 1990-årene ble det ved inngangspartiet til Folkets Hus i Kristiansund hengt opp en plakett til minne om to lokale Spania-kjempere fra Nordmørsbyen, Nils Ersnes og Johan Åsgård. I løpet av 2010 ble ytterligere to minnesmerker avduket, i begge tilfeller med fagbevegelsen som lokale pådrivere. 1. mai i fjor reiste LO i Indre Hardanger en minneplakett på Smelteverkstomta i Odda sentrum for å hedre Oluf Milde, ambulanse-sjåfør i brigadene, som døde i Spania i 1937. I august ble et originalt portrettbilde av Einar Juul Pettersen, idrettsmann og lokal brigadist, hengt opp i Sarpsborg Folkets Hus på et Spania-møte i regi av LO i Østfold. Han ble drept under Ebro-slaget, få dager før De internasjonale brigader ble trukket tilbake fra fronten i september 1938.

Det historiske minnet om Spania-saken lever med andre ord fremdeles, selv om det knapt er noen overdrivelse å hevde at feltet ikke har vært gjenstand for nevneverdig oppmerksomhet fra norske faghistoriske miljøer, bortsett fra enkelte hovedfagsoppgaver og tidligere nevnte historieverket *LOs historie*.

Epilog

Den kommunale kirkegården Cementerio Municipal de Arándiga ligger i en skråning i utkanten av den lille landsbyen Arándiga, en times kjøring mot Madrid fra Zaragoza. Kirkegården er en åpen plass med en grønn allé tvers igjennom. Gjennom generasjoner er landsbyens døde stedt til hvile i rekken med graver som ligger fire og fire i høyden. Inntil nylig manglet åtte stykker. I mer enn 70 år hadde familiene besøkt deres umerkede grav og markert deres dødsdag med blomster og små minne-markeringer. I tiårene med diktatur skjedde det i all stillhet, da det var strengt forbudt å nærme seg massegraven som alle kjente til og ingen snakket om.

En rungende taushet har preget lokalsamfunnet i alle disse årene. Landsbyens eldste husker drapsmennene fremdeles. Deres navn er kjent. I motsetning til sine ofre har de for lengst fått sin plass på kirkegården. For noen år siden valgte en politisk aktivist, Eva Martínez Marín, å bryte stillheten. Hun krevde at ofrene for Francos maktovertakelse skulle få en skikkelig grav, inspirert av at den såkalte «Glemselspakten» som har preget Spania siden Francos død, endelig står for fall. Men i tillegg hadde hun en helt personlig grunn. Hennes bestefar, Raimundo Marín Domingo, var styremedlem og kasserer i UGT Arándiga sommeren 1936 og en av dem som ble henrettet av falangistene noen uker etter borgerkrigens utbrudd. Fordi han var «republicano, sindicalista, socialista»; republikaner, fagforeningsmann og sosialist. Til tross for at kravet om åpning av massegraven møtte en viss motstand på høyresiden, ble utgraving gjennomført av Asociación para la Recuperación de la Memoria Histórica («Foreningen for gjenoppretting av det historiske minnet»). Ofrenes etterkommere deltok selv i arbeidet som sikret positiv identifikasjon av samtlige ved hjelp av DNA-prøver.

29. august 2009 ble en minnebauta avduket i fjellene bak Arándiga, på det stedet der det lokale UGT-styret ble utryddet. Den spanske republikkens flagg vaiet og gamle kampsanger runget mellom fjellsidene, mens hundrevis av mennesker – blant dem etterkommere, folk fra lokalsamfunnet, folkevalgte og fagforeningsledere – gikk i tog ned til landsbyen. De gikk ned langs den svingete veien der de åtte ble fraktet sensommeren 1936, gjennom sentrum og til en kirkegård fylt til trengsel. Den påfølgende begravelsesseremonien ble en tydelig politisk markering i landsbyen med

Minnesmerket som nylig ble reist etter utgravningen av massegraven ved Arándiga. Det var her Francos lokale støttespillere utryddet hele styret i den lokale fagforeningen UGT 25. august 1936. FOTO: JO STEIN MOEN

fire hundre innbyggere, som i dag styres av det spanske høyrepartiet, Partido Popular (PP). Inskripsjonen på den felles gravsteinen til de åtte UGT-tillitsvalgte levner liten tvil om stoltheten og bitterheten til de etterlatte: «Myrdet i Arándiga 25. august 1936 fordi de representerte og forsvarte republikkens demokratiske verdier. Deres navn er for oss et symbol på kampen for frihet, rettferdighet og demokrati.»⁶⁸

Noter

- 1 Giles Tremlett, *After Franco, the forgetting*, The Guardian, 3. november 2007.
- 2 Forfatteren i samtale med Eva Martínez Marin, Arándiga 14. oktober 2010.
- 3 I. Bjørhaug & T. Halvorsen, *Medlemsmakt og samfunnsansvar – LOs historie 1935–1969*. Oslo 2009: 81.
- 4 G. Ousland, *Fagorganisasjonen i Norge 3: Fra verkstedet til samfunnet 1932–1939*, Oslo 1975 [1945]: 591.
- 5 G. Hansen, *Trebesten, partiet og gutten – Bilder fra en barndom*, Oslo 1987: 159
- 6 Det norske Arbeiderparti, Beretning 1935: 41–42
- 7 ibid: 59.
- 8 Det norske Arbeiderparti, Beretning 1936: 41–42.
- 9 I. Bjørhaug & T. Halvorsen, *Medlemsmakt og samfunnsansvar – LOs historie 1935–1969*. Oslo 2009: 85.

- 10 Det norske Arbeiderparti: Beretning 1936: 81.
- 11 *Ukens Nytt* 3. oktober 1975.
- 12 A. Kvaløy, Norske frivillige i den spanske borgerkrig – norsk humanitær og militær hjelp til republikken 1936–39, hovedoppgave i historie UiO 1996: 20.
- 13 Telemark faglige Samorganisasjon, Årsberetning 1936: 17.
- 14 Den norske Hjelpekomité for Spania, Hjelp Spanias kjempende folk!, u.d.
- 15 Den norske Hjelpekomité for Spania, Gi det spanske folk et sykehus!, 12. februar 1937.
- 16 I. Bjørhaug & T. Halvorsen, *Medlemsmakt og samfunnsansvar – LOs historie 1935–1969*. Oslo 2009: 83.
- 17 Den norske Hjelpekomité for Spania: Oversikt over lokale Spaniakomiteer. Oslo, 9. februar 1937.
- 18 <http://www.ssb.no/vis/kpi/kpiregn.html>
- 19 *Arbeidets Rett* 20. desember 1939.
- 20 Odda & Tyssedal faglige utvalg: Cirkulære om ambulansebilene, til samtlige fagforeninger i Odda og Tyssedal, Odda 29. september 1938.
- 21 Brev fra Spaniakomiteen i Odda ved Osvald Hjørnevik «til stedets fagforeninger», Odda 28. januar 1939.
- 22 *Klassekampen* 1. februar 1939.
- 23 Avslutningsoversikt over Spaniakomiteens arbeid i Sulitjelma, Sulitjelma 23. desember 1939.
- 24 Sulitjelma Faglige utvalg: Årsberetning 1939.
- 25 Telemark faglige Samorganisasjon, Årsberetning 1937:18.
- 26 *Telemark Arbeiderblad* 28.april 1938.
- 27 Liste fra Spaniakomiteen i Skien, Skien 29. desember 1938.
- 28 Oslo Arbeiderparti, Beretning 1937: 7
- 29 *ibid*: 50.
- 30 Komitésekretær Per Borgersen, *Arbeideren* 21. oktober 1938.
- 31 L. Borgersrud, *Nødvendig innsats – sabotørene som skapte den aktive motstanden*, Oslo 1997: 47.
- 32 H. Koht, Stortinget 24. juni 1937.
- 33 J. Bjørgum, Martin Tranmæl – utdyping, Store norske leksikon på nett.
- 34 Lederartikkelen i *Arbeiderbladet*, 22. juli 1936.
- 35 M. Tranmæl, Europa i brann, *Arbeiderbladet* 17. mars 1937.
- 36 T. Erlander, *Tage Erlander 1901–1939*, Stockholm 1972.
- 37 K. Nordahl, *Minner og meninger*, Oslo 1967: 228.
- 38 *ibid*: 229.
- 39 *ibid*: 223.
- 40 G. Ousland, *Fagorganisasjonen i Norge 3: Fra verkstedet til samfunnet 1932–1939*, Oslo 1975 [1945]: 587-588
- 41 F. Moe, *Beretning fra den Sosialistiske Arbeiderinternasjonales eksekutivmøte 29/30.mai 1938 i Brussel*, u.d.
- 42 R.D. Richardson, *Comintern Army: The International Brigades and the Spanish Civil War*, Lexington 1982
- 43 O. Eriksen, *Minner fra borgerkrigen i Spania*, Rjukan: 1938.
- 44 A. Sunde, *Menn i mørket*, Oslo 1987 [1947]: 15–28.
- 45 P. Imerslund, *Videre i passgang – opplevelser i Mexico og Spania*, Oslo 1944: 71–230.
- 46 J.O. Myklebust/O. Årdal, *Pasaremos – to nordmenn i spansk borgarkrig*, Oslo 1981: 131.
- 47 Y. Ustvedt: *Arbeidere under våpen – Norske frivillige i den spanske borgerkrig*, Oslo 1975.
- 48 A. Kvaløy, Norske frivillige i den spanske borgerkrig – norsk humanitær og militær hjelp til republikken 1936–39, hovedoppgave i historie UiO 1996: 81.
- 49 Brev fra Rolf Olsen til Svenske Frontkämparnas Stödfond, Oslo 15. oktober 1938.

- 50 Brev fra Rolf Olsen til Svenska Frontkämparnas Stödfond ved Knut Olsson, Oslo 7. november 1938.
- 51 Fra Frank Refsdals intervju med Sverre Reidar Simensen, Nord-Odal 25. mars 1976.
- 52 Fra Frank Refsdals intervju med Reidar Hansen, Langesund 1971.
- 53 *Telemark Arbeiderblad*, 15. april 1939.
- 54 S. Evensmo, *Inn i din tid*, Oslo 1976: 98.
- 55 Spania, *Fri Fagbevegelse* desember 1945: 3–4.
- 56 I. Bjørhaug & T. Halvorsen, *Medlemsmakt og samfunnsansvar – LOs historie 1935–1969*. Oslo 2009: 308.
- 57 *Cella på Herøya – protokollene fra Herøya bedriftscelle av NKP 1945–1950*, Oslo 1953: 44.
- 58 Ibid: 45.
- 59 J. Sanness, Omkring Spania-spørsmålet, *Fri Fagbevegelse* april 1946.
- 60 E. Benum, *Maktsentra og opposisjon – Spaniasaken i Norge 1946 og 1947*, Oslo 1969: 44.
- 61 *Cella på Herøya – protokollene fra Herøya bedriftscelle av NKP 1945–1950*, Oslo 1953: 47.
- 62 Lederartikkel, *Fri Fagbevegelse* 15. mars 1947.
- 63 E. Benum, *Maktsentra og opposisjon – Spaniasaken i Norge 1946 og 1947*, Oslo 1969: 129.
- 64 ibid: 77.
- 65 ibid: 36.
- 66 Den norske Spaniakomiteen, Beretning for 1977, Oslo 14. april 1978.
- 67 Komitéen for Spaniakjempenes minnesmerke, *Reising av minnesmerke over de nordmenn som ga sitt liv som frivillige i Den internasjonale brigade i Spania*, til politiske partier, fagbevegelsen og interesserte organisasjoner, grupper og enkeltpersoner, Oslo mars 1988.
- 68 «Asesinados en Arándiga el 25 de agosto 1936 por representar y defender los valores democráticos de la republica. Vuestros nombres son para nosotros simbolo de la lucha por la libertad, la justicia y la democracia» (Inskripsjonen på gravsteinen på kirkegården i Arándiga).